

ФІЛОЛОГІЯ

УДК 8-1 (4)
У 30

Галина УДЯК

АНГЕЛ ЯК ВІЧНИЙ ОБРАЗ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У статті досліджується проблема вічного образу у європейській культурно-літературній традиції. Автор демонструє це на прикладі художнього образу ангела, наводячи його основні символічні значення. Компаративістичні аспекти постаті ангела у літературі розкрито на основі інтерпретації окремих творів поетів ХХ століття, зокрема австрійського поета Р.М.Рільке та українського поета Б.-І.Антонича.

Ключові слова: ангел, вічний образ, символ, ангелологія, компаративістичний аспект.

У сучасних літературознавчих дослідженнях релігійна проблематика посідає особливе місце. Це пов'язано з тим, що раніше вона була забороненою, і сьогодняшня літературознавча думка ніби хоче компенсувати прогалини у дослідженнях, що стосуються впливу релігії на літературу. Зауважимо однак, що часто автори-літературознавці ніби забувають, що предметом та об'єктом їхнього дослідження є художні літературні твори, а не релігійна догматика та релігійні віровчення.

У художньому творі, як слушно зазначив Роман Мних у монографії "Категорія символу і біблійна символіка у поезії ХХ століття", релігія стає частиною кренованого автором поетичного

світу, і тому вона "підпорядкована" законам художньої організації слова [див.: 4, 28]. У цьому і проявляється специфіка релігійної проблематики у літературному творі, де вона завжди репрезентована на образному рівні. Художній світ відрізняється від реального світу, у якому живе людина, саме тим, що у ньому практично немає категорії неможливого; для характеристики поетичного світу ми можемо тут згадати слова Олександра Блока: "и невозможное – возможно". Зауважена Блоком неможливість, що перетворюється у можливість, стосується і релігійної сфери життя людини, того світу релігійної уяви, що його впродовж свого існування старається відтворити мистецтво. Це постаті святих, архангелів і ангелів, явлені чудеса, описані у священних релігійних книгах. Такі міркування стосуються й інших видів мистецтва, зокрема кіно, яке здатне технічними засобами відтворити найрізноманітніші уявлення людської фантазії. У даному випадку досить згадати, скажімо, появу ангелів у відомому фільмі німецького режисера Віма Вендерса "Небо над Берліном" – поетичної розповіді про прихід на землю двох ангелів.

Такі наші зауваження досить добре можна проілюструвати саме на прикладі образу ангела у літературі. Якщо у реальному житті ангели так чи інакше є невидимими, вони можуть з'являтися лише святим, то у художній літературі ангел функціонує як своєрідний вічний образ, а у деякі епохи (середньовіччя, романтизм) як чи не найпопулярніша постать поетичної творчості. У нашій розвідці ми будемо виходити з того, що образ ангела, поза всяким сумнівом, є вічним образом у європейській літературі. На кожному етапі розвитку європейського літературного процесу, починаючи від античності, образ ангела презентує почасти різні ідейно-естетичні сенси. Ці сенси відображають як запит доби, так й індивідуально-стильову манеру автора. У кожній національній літературі зазначені процеси відбуваються своєрідно, і ми продемонструємо це на прикладах з української та австрійської літератур.

Для тематики нашої роботи важливим є те, що образ (постать) ангела у літературі є *саме* "вічним" для європейської культурно-літературної традиції, тому звернемося коротко до проблеми так званих *вічних*, або *світових* образів. Зауважимо, що, на думку

ряду літературознавців, “світові” образи включають в себе образи, створені літературою нового часу і позначені іменами героїв літературних творів, які мають або не мають народне – міфологічне, фольклорне чи народно-книжне – походження: Дон Кіхот, Дон Жуан, Гамлет, Макбет, Фауст та інші. Термін “вічні” образи відносять “до поняття, яке включає культурних героїв міфів усіх народів, персонажів фольклору всіх націй і народностей, які існують з давніх-давен і після авторської обробки продовжують функціонувати у традиційному або різко трансформованому вигляді протягом усієї історії людства” [3, 10 – 11]. Такими “вічними” образами є культурний герой міфу Прометей, фольклорні герої Іван-дурень та Василиса Премудра.

Критичні зауваження щодо висловлених думок (ми взяли їх із статті відомої російської дослідниці цієї проблематики А.Мінакової) знаходимо у монографії Анатолія Нямцу “Поетика традиційних сюжетів” [5]. Автор наголошує, що сучасні дослідники вживають різноманітні термінологічні варіанти для позначення інтенсивно функціонуючих у літературі різних часів і народів образів: “вікові образи”, “вічні образи”, “традиційні образи” [5, 13]. Для А.Нямцу розмежування образів на “вічні, традиційні і запозичені” є суперечливим, бо воно базується на частоті звергання авторів до тих чи інших зразків. Саме системний розгляд синхронного і діахронного рівнів літературного життя традиційних структур, на його думку, показує, що практично будь-яке звернення письменників до загальновідомих зразків спершу передбачає свідоме запозичення на певному сюжетно-композиційному і проблемно-тематичному рівнях. Тому в процесі використання і осмислення згаданого матеріалу у новому художньому контексті здійснюється його інтерпретація у різних аспектах. Звідси запозичення є необхідним початковим етапом функціонування традиційного сюжетно-образного матеріалу в культурній свідомості певної епохи [5, 15 – 16].

Зазначимо також, що, на думку А.Нямцу, “розмежування фольклорно-міфологічних образів на “світові” і “вічні” є штучним і з точки зору самого феномену непродуктивним, так як у кожному конкретному випадку потрібне не формальне “маркування”

матеріалу, а розгляд синхронії і діахронії його функціонування, характеру географічного поширення, інтерпретаційного діапазону” [5, 17]. Крім того, за визначенням А.Нямцу, терміни “вічні”, “світові” тощо, акцентуючи просторово-часову універсальність функціонування таких структур, не зовсім точно відображають сутність даного аспекту міжлітературних взаємозв’язків і є достатньо умовними [5, 17 – 18]. Підсумовуючи свої міркування стосовно “вічних” і “світових” образів, А.Нямцу вказує, що термін “традиційний образ” не має метафоричного звучання, тому він є точним і зручним, так як відображає суть явища, а не його емоційну оцінку [5, 20 – 21].

З огляду на сказане можна схарактеризувати й окреслити специфіку образу ангела як своєрідного вічного образу у європейській поезії. Нам вже доводилось писати про палітру символічних значень цього образу у літературі [7]. У цьому випадку тільки перерахуємо основні символічні значення:

- 1) ангел як alter ego, тінь, душа, дух, двійник (архетип);
- 2) ангел як демон і геній;
- 3) ангел як посередник, вісник, посланець;
- 4) ангел як охоронець, хоронитель (людини);
- 5) ангел як противник людини, грішний ангел;
- 6) ангел як символ вогню, вітру, світла;
- 7) зв’язок ангела з числовою символікою;
- 8) зв’язок ангела з символікою кольору [див. докладніше: 7].

Зауважимо, що серед перелічених значень у європейській літературі своєрідно актуалізуються три основні символічні значення: ангел як alter ego, двійник і тінь людини, грішний ангел у різних його іпостасях, а також традиційний образ ангела як охоронця людини. Особливої ваги тут набуває другий згаданий нами аспект – грішний ангел. Демон і демонізм були магістральною темою багатьох авторів (згадаймо хоча б М.Лермонтова чи Дж.Байрона). У той же час актуалізується етимологія слова “Люцифер” як світоносія, і грішні ангели розглядаються як часткові носії ідеї боротьби за справедливість.

Ці зазначені символічні сенси образу ангела по-різному

відобразились у світовій літературі, почасти доповнюючись мотивами з релігійно-християнської догматики про ангелів. Так, вже у Данте (“Божественна комедія”, пісня “Рай”) знаходимо повне поетичне втілення вчення Псевдо-Діонісія Арсупагіта про небесну ієрархію ангелів, яка, з одного боку, належить до культурного спадку християнського середньовіччя, а з іншого – відповідає особистим баченням поета. Важливу роль відіграють ангели (точніше архангели) у “Пролозі на небі” (“Фауст”) Йоганна Вольфганга Гете. Відомо, що Гете був глибоко вразливою людиною і протягом свого життя стикався зі світом тасмничого або, можливо, й надприродного. Три архангели у “Фаусті” виступають як поетові втілення божих вісників, яких ми знаємо із Біблії.

Іншими гранями повергається до читача образ ангела кінця XIX – початку XX століття. Так, зокрема, у поезії маловідомого німецького поета Стефана Джорджа (1868 – 1933) також з’являється ангел, але не як вісник вічного, а виконавець волі Бога. За переконаннями С. Джорджа, від його ангела випромінюється усе те дорогецінне, що виходить з його душі, і те, що може послужити відродженню його “я” і світу. Підтвердженням цієї думки є вірш С. Джорджа “Terrich des Lebens” (“Килим неба”), у якому ангел виступає символом місії поета і його віри, яку люди його часу могли вдосконалювати через Євангеліє краси. Цей ангел є світлим відображенням поетового “я”.

Продовжувачем С. Джорджа певною мірою був Райнер Марія Рільке, у поезії якого постать ангела є однією із центральних. Ангел Рільке живе – хоча поет це і заперечує – як відображення біблійної ангелології. Німецький поет зумів звільнити образ ангела від спотворених полотен XIX століття. Він один із перших передав не тільки велич, але й небезпеку, яку випромінюють ангели: щоб переважати над людьми, ангели повинні видаватися страшними. Зокрема, у відомому творі Рільке “Дуїнські елегії” (“Duineser Elegien”) знаходимо досконалі вірші про цих небесних істот, які, як видається, є для поета чимось на зразок символу надлюдини (згадаємо Ніцше), що здатна себе перерости і побороти все низьке, земне. За глибоким спостереженням Г.-Г. Гадамера, “позбавленим сенсу було б зіставляти те, що Рільке говорить у “Сьомій елегії”

про порятунок речей у погляді ангела, з порятунком усіх речей у Бога". Тут, як висловився Г.-Г.Гадамер, "під порятунком слід розуміти не що інше, як збереження в сповненому чуття серці форми, яку ще можна впізнати; ангел тут перевершує нас, бо його почуття не мають обмежень, вони не затьмарюються так часто, як наші" [2, 253]. Тому, за визначенням Г.-Г.Гадамера, "здається, немає нічого уславленого, чим би ці тонкі істоти не володіли віддавна" [2, 253].

Постаті ангелів у поезії Рільке заслуговують на особливу увагу, оскільки саме Рільке у своїх віршах відобразив найрізноманітніші традиції європейської ангелології. Ця тема у західному літературознавстві вже частково досліджена; як правило, західні літературознавці найчастіше зупинялись на образах архангелів у Рільке: Рафаїла, Гавриїла, Уриїла. Зупинимось коротко на висновках Жозефіни Мюллерс із її розвідки "У руках ангела. Ангел в образотворчому мистецтві і літературі" [8]. Авторка, зокрема, зазначає, що Рільке уявляв собі ангела, проте виключав таку здатність у людей, бо ангел є дійсним, але лише для себе, а не для нас. Поряд з цим німецький поет вказував на можливість близькості людей з ангелами у минулі часи, коли він звертався до біблійної розповіді про архангела Рафаїла, супутника Тобія:

"Wohin sind die Tage Tobiae,
da der Strahlendsten einer stand an der einfachen Haustür,
zur Reise ein wenig verkleidet und schon nicht mehr furchtbar"
[9, 633].

У поезії Рільке, як зазначає Ж.Мюллерс, часи, коли присутність ангелів приносила не шкоду, а користь, коли близький зв'язок людини з цими істотами міг принести радість, минули [8, 152]. Підтвердженням цих думок є слова поета:

"Träte der Erzengel jetzt, der gefährliche, hinter den Sternen
eines Schrittes nur nieder und herwärts: hochauf
schlagend erschlög uns das eigene Herz" [9, 633].

Підсумковою з проблем ангелології на сьогодні слід вважати і монографію німецького дослідника Альфонса Розенберга "Ангели і демони", котрий в одному із своїх розділів також торкається проблеми ангелів у творчості Рільке. А.Розенберг вказує, що, за

висловленням Рільке, людині не дозволено ходити з ангелами, а доручено перетворити землю; до того ж небезпечна близькість з ангелами може бути для неї перешкодою. Крім того, за Рільке, на протигагу Біблії, ми не отримуємо від ангелів жодної допомоги, так як вони випромінюють свою силу і велич не у світ, їхнє творіння повертається до них самих; вони є лише дзеркалом свого “я”, а не дзеркалом Божим; до того ж між ангелами і їхнім буттям мосту не існує. За спостереженням А.Розенберга, Рільке називає ангелів “пилком квітучої Божественності” (“Pollen der blühenden Gottheit”), “дорогами” (“Gänge”), “драбинами” (“Treppen”), “тронами” (“Throne”), “просторами сутності” (“Räume aus Wesen”), “огорожами блаженства” (“Schilde aus Wonne”), “сум’яттям бурхливо запалених почуттів” (“Tumulte stürmisch entzückten Gefühls”). Хоча ці звертання є незвичними, проте, вони з’ясовують невидиму суть ангелів [10, 301]. Підсумовуючи, А.Розенберг зазначає, що у поезії Рільке репрезентовано не тільки нове бачення ангелології, але й немає подібності між ангелом його “Елегій” та християнським ангелом: ангел Рільке стоїть недоторканий на краю людського світу [10, 302].

Символіка образу ангела у Рільке, поза всяким сумнівом, базується на двох джерелах. З одного боку, це християнська традиція, що для європейської ангелології завжди була вирішальною; з іншого – це модерністичні тенденції у літературі початку ХХ століття, одним із найяскравіших втілень яких стала поезія Рільке. Деякі поетичні формули Рільке і сьогодні залишаються складними для інтерпретаторів та читачів його поезії. Саме такими є, скажімо, слова поета “Jeder Engel ist schrecklich” [9, 633] (“Кожен ангел – жахливий”), “Warum ein Engel? Ach es kam die Nacht” [9, 439] (“Чому ангел? О, прийшла ніч”).

Залежно від контексту тлумачення, як і від літературознавчої методології, образи ангелів у Рільке можуть набувати різних сенсів. Так, наприклад, твердження про те, що кожен ангел є жахливим (цим починається знаменита друга “Дуїнська элегія”) можна інтерпретувати у світлі тих жахів і горя, болю і страждання, про які йдеться у цьому творі. Тоді інтерпретація зводиться до тлумачення, що божі вісники є жахливими тому, що не можуть

подолати зло на землі. Але, за твердженням поета, саме таким є світ у своєму існуванні, і це вирішують не люди, а боги: “Doch dies ist Sache der Götter” [9, 636]. Прочитовані нами слова із фінальної ситуації у другій елегії таким чином пояснюють її початок.

В українській літературі широку символічну палітру образів ангела ми зустрічаємо у Богдана-Ігоря Антонича. Як і у Рільке, в Антонича наявні найрізноманітніші постаті ангелів, символіка яких завжди залежить від контексту вірша. Нам уже доводилось писати про зв'язок образу ангела у Антонича із символікою кольорів (в Антонича в основному переважають білі і чорні янголи) [6]. У даному випадку зупинимось на інших символічних значеннях ангелології Антонича. Перше, що впадає у вічі при читанні його поезії, це бажання закарбувати у віршах образи та види рідного міста Львова. У вірші “Площа янголів” з'являються мідні янголи на площі. Загальна картина, представлена у вірші, поєднує буденні турботи жителів міста, котрі ніби охороняються господарем міста – левом, із проблемами історичної перспективи, важливими подіями, які намагається записати історик із п'єдесталу. Символічні образи мідних янголів поєднують майбутнє із сучасним, і це добре видно в Антонича на прикладі двох останніх строф вірша:

“історик з п'єдесталу про минуле пише
і гусяче перо мачас в каламар” [1, 161].

Трохи по-іншому розгортається ситуація у вірші “Монументальний краєвид”, де лірична ситуація повністю підпорядкована відображенню застиглих у мармурі і в камені подій, людей, тварин. Тут камінні янголи в Антонича символізують загальний завмерлий стан, яким насичено вірш, і це підкреслює поет в епітеті “металево”, що відноситься до дмухання в сурми: “камінні янголи у парку металево в сурми дмуть” [1, 160]. Наведемо інтерпретований уривок Антонича повністю:

“Басейни – мов дзеркала нерухомі
в куряві червоній.
Тут небо миється в воді густій і срібній,
наче ртуть.

В зеленім полум'ї трави пасуться
мармурові коні,
камінні янголи у парку металево
в сурми дмуть” [1, 160].

Ситуація закам'янілості, нерухомості змінюється у фіналі вірша, де скульптури, пам'ятники починають рухатися, оживати, сходити з п'єдесталів:

“Герої сходять з п'єдесталів,
сиплються з пузонів іскри,
і сонце на гарматі, й прапори
з музеїв у вогні,
і леви з прапорів рядами йдуть
масштабно містом,
і їде мармуровий вождь на кучерявому коні” [1, 160].

Окремо слід сказати про образ ангела смерті в Антонича. Практично такий ангел з'являється майже у кожному вірші про смерть. Тут у Антонича ми маємо справу із традиційною християнською символікою, у річищі якої ангел смерті зображається як строгий суддя з мечем (у вірші “De Morte I. Про смерть”):

“Прийде янгол і присуд мечем
на блакитнім напише папері,
прийде смерть і сріблястим ключем
відімкне мені вічності двері” [1, 252].

Бачимо в Антонича й образ ангела смерті як символ примирення добра і зла (у вірші “De Morte III. Про смерть, III. Реквієм”):

“Вже долоня янгола торкнулась гордого чола,
ти спочив, мій друже, у могилі.
Вже для тебе не існує суперечності
добра і зла,
не існують речі злі та милі” [1, 277].

Зауважимо, що цілий ряд образів ангелів у Антонича, як – аналогічно – й у Рільке, виступають для читача своєрідною герменевтичною загадкою. Це перш за все “горбатий янгол лісу” у вірші “Епічний вечір” (“Зелена евангелія”); “синій янгол газу” у

“Баладі про блакитну смерть” (“Ротації”); “срібний янгол” у вірші “Четвертий кут” (“Велика гармонія”).

Ми розглянули найбільш яскраві приклади ангелології у поезії ХХ століття. Інтерпретований матеріал дозволяє зробити насамперед два висновки: по-перше, у європейській поезії ХХ століття щодо ангелології простежується романтична традиція (ангели, як правило, репрезентують два полярні світи – добра і зла); по-друге, семантика і символіка ангелології у поезії визначається передусім орієнтацією автора на християнську традицію.

1. Антонич Б.-І. Твори. / Ред.-упоряд. М. Москаленко; упоряд. Л. Головата; авт. передм. М. Новикова. – К.: Дніпро, 1998. – 591 с.

2. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. / Вибрані твори / Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2001. – 288 с.

3. Минакова А.М. Образы вечные и мировые: сущность и функционирование // Вечные темы и образы в советской литературе: Межвузов. сб. научн. трудов. – Грозный: ЧИГУ, 1989. – С. 10 – 22.

4. Мных Р.В. Категория символа и библейская символика в поэзии ХХ века. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2002. – 258 S.

5. Нямец А.Е. Поэтика традиционных сюжетов. – Черновцы: Рута, 1999. – 176 с.

6. Удяк Г. Ангелологія у слов'янських літературах початку ХХ століття (символіка кольору у структурі поетичного образу ангела) // Матеріали Х Кримських міжнародних Шмельовських читань: І.С.Шмелєв і літературний процес ХХ – ХХІ вв.: ітоги, проблеми, перспективи. – Алушта, 2001 (у друці).

7. Удяк Г. Символічна парадигма образу ангела у літературі // Літературознавчий збірник. – Вип. 7 – 8. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 23 – 32.

8. Müllers J. An der Hand des Engels. Der Engel in bildender Kunst und Literatur. // Symbolon. Jahrbuch für Symbolforschung. Neue Folge, Band 13. – Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1997. – S. 147 – 157.

9. Rilke R.M. Die Gedichte. – Frankfurt am Main: Insel, 1997. – 1132 S.

10. Rosenberg A. Engel und Dämonen. Gestaltwandel eines Urbildes. – München: Kösel-Verlag, 1992. – 334 S.

Галина Удяк. Ангел как вечный образ в европейской поэзии.

В статье рассматривается проблема вечного образа в европейской культурно-литературной традиции. Автор демонстрирует это на

примере художественного образа ангела, приводя его основные символические значения. Компаративистические аспекты фигуры ангела в литературе раскрываются на основе интерпретации отдельных произведений поэтов XX века, в частности австрийского поэта Р.М.Рильке и украинского поэта Б.-И.Антонича.

Ключевые слова: ангел, вечный образ, символ, ангелология, компаративистический аспект.

Halyna Udyak. The angel as an eternal image in the European literature. The article deals with the problem of the eternal image in the European cultural literary tradition. The author reveals this problem through the poetic image of the angel giving its fundamental symbolic meanings. The interpretation of the 20th century poets' separate works (an Austrian poet R.M.Rilke and a Ukrainian poet B.-I. Antonych) shows different aspects of the angel's figure in each national literature.

Key words: angel, etenal image, symbol, comparative aspect.